

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 14, Issue 2, No. 54, Summer 2022

 : [10.22108/RPLL.2021.130731.1974](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.130731.1974)

(Research Paper)

Functions of the Allusive Motifs of Prophets in Saeb Tabrizi's Lyric Poems

Sara Latifian*

Hasan Soltani Kohbanani**

Mohammadtaqi Jahani***

Abstract

Motif is a common term in the field of science, art, and literature. It is one of the tools for formal and content critiques and analysis of works. Knowing motifs helps to better understand the poets' poems. By studying and classifying motifs, one can study the evolution of annihilation and survival of motifs in the literature of a country or a period or in different periods and people. Saeb Tabrizi is the greatest poet composing lyric poems of Indian style. The motifs in his sonnets have a high frequency. The use of these motifs can reflect the poet's mentality, as well as a picture of the intellectual events of his time. The motifs of prophets are among the most widely used allusive motifs in his poetry. In this study, we examined the functions of the motifs of prophets in Saeb's sonnets. The poet used such motifs to express various thoughts and mentalities.

Introduction

Motif is a common term in various fields and is defined differently in each field. It is part of a literary work, the most important feature of which is repetition and induction of meaning. Examining motifs in the critique and analysis of literary works is useful to know various aspects of the forms and contents of works. By studying and classifying motifs, one can study the evolution of annihilation and survival of motifs in the literature of a country or a period or different periods and people. Saeb, as the most prominent poet of the Safavid era, was one of those poets, who revived new concepts and themes. Despite a lot of research on Saeb's poetry, no complete list of Saeb's poetry has been prepared to serve as the basis for the related research and identify the various aspects of his life and poetry. In this study, we tried to examine the allusive motifs and among them, the most widely used motif, namely the motifs of prophets. An allusive motif is part of the meaning or theme of a work of art with an allusion to a story, verse, or hadith, the most important feature of which is repetition, meaning enhancement, and guiding to reach the layers of the author's text and thought.

Materials & Methods

Collection of materials in this research was based on the library method. First, we presented the theoretical foundations of the research, including a definition of the important terms and keywords in the research field. Then, we examined verses (the main source of this research was Saeb Tabrizi's Divan edited by Mohammad Ghahraman). Next, we extracted and categorized the Persian

* Ph.D. Candidate in Persian Language and Literature, Ilam University, Iran

** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Ilam University, Iran (Corresponding Author Email: h.soltani@ilam.ac.ir)

*** Assistant Professor of Persian Language and Literature, Ilam University, Iran

2322-5181/ © 2022 The Authors. Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC-BY-NC-ND 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

lyric poems (7015 lyric poems), in which the motifs of prophets were mentioned. Afterwards, we analyzed and interpreted each motif separately. Finally, we identified their functions.

Discussion of Results & Conclusions

The poet used the studied motifs to express various thoughts and mentalities. In the use of motifs of the prophets, Saeb was not bound by the ancients' views and opinions about the prophets and their related elements everywhere; rather, he made innovations in this field. The motifs of prophets in Saeb's poetry played a prominent role in the creation of themes. In addition to alluding to the Qur'anic stories and the past poets' books and opinions, Saeb himself reached new insights in this field, which were the result of his efforts and artistic creations. His new and creative view of phenomena made moral and social functions, mystical perceptions and functions, contradictions, different uses of motifs, ignorance of the motifs of prophets, formal and aesthetic functions of poetry, poetry criticism, etc. as the most important functions of the motifs of prophets in his poetry.

The functions of the motifs of prophets in Saeb's poetry were not limited to their implicit uses. Rather, more diverse aspects of these motifs were considered.

Keywords: motif function, allusive motif, prophets, Saeb Tabrizi

References

1. *The Holy Quran* (2002) (Translation, description, and glossary). Translated by Bahl'u'll din. K. H., Tehran: Nilofar and Jami.
2. Abrams, M. H. (2005). *Descriptive Dictionary of Literary Terms*. Translated by Sabzian Moradabadi, Tehran: Rahnama.
3. Allen, G. (2006). *Intertextuality*. Translated by Yazdanjoo Payam, 2nd Ed., Tehran: Markaz.
4. Dad, S. (2001). *Dictionary of Literary Terms*. 2nd Ed., Ch. 4, Tehran: Morvarid.
5. Daryagast, M. R. (1992). *Saeb and Indian style in the scope of literary research*. By Jahangir Tavakoli, M., Tehran: Qatre.
6. Falaki, M. (2003). *Storytelling: basic theories of storytelling*. Tehran: Baztab-e Negar.
7. Fotoohi, M. (2006). *Indian literary criticism*. 2nd Ed., Tehran: Sokhan.
8. Gary, M. (2003). *Dictionary of Literary Terms in English*. Translated by Mansoureh Sharifzadeh, Tehran: Institute of Humanities and Cultural Studies.
9. Kaden, J. A. (2001). *Culture of Literature and Criticism*. Translated by Kazem Firoozman, Tehran: Shadegan.
10. Mirsadeghi, J. and Mirsadeghi, M. (1999). *Glossary of the Art of Fiction*. Tehran: Ketab-e Mahnaz.
11. Moqimi, M. (2007). *The story of the prophets in Saeb Tabrizi's Divan*. Master thesis, University of Qom.
12. Parsansab, M. (2009). *Basics: definitions, types, functions, etc.* Literary Criticism Quarterly, 1st Year, No. 5, Spring.
13. Rezaei, A. (2004). *Descriptive Words of English-Persian Literature*. Tehran: Farhang-e Moaaser.
14. Sabzian, S. and Kazazi, M. (2009). *Culture of Literary Theory and Criticism*. Tehran: Morvarid.
15. Saeb Tabrizi, M. A. (1995). *Divan of Saeb Tabrizi*. By Jahangir Mansour, Tehran: Negah.
16. Saeb Tabrizi, M. M. A. (2005). *Divan of Saeb Tabrizi*. By the efforts of Mohammad Ghahraman, Tehran: Elmi and Farhangi.
17. Sarfi, M., Madaberi M., & Alinejad, M. (2017). Analysis and study of various motifs and their functions in the works of Belqis Soleimani. *Journal of Literature and Language, Faculty of Literature and Humanities, Shahid Bahonar University, Kerman*, 20th Year, No. 41, spring and summer.
18. Shafiee Kadkani, M. R. (2011). *With lights and mirrors*. Tehran: Sokhan.
19. Shahri, M. (2007). *The image of the prophets in Saeb's poems*. Master Thesis, University of Birjand.
20. Sharifpour, E. and Jafarzade, M. (2009). The image of the prophets in the poetry of Saeb

Tabrizi. *Journal of Islamic Studies*, 2nd year, No. 4, winter.

21. Yousefi, R. (2011). *The culture of Qur'anic allusive motifs in the lyric poems of Molavi, Saadi, and Hafez*. Master Thesis, University of Ilam.

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی
معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان
سال پنجاه‌ونهم، دوره جدید، سال چهاردهم
شماره دوم (پیاپی ۵۴)، تابستان ۱۴۰۱، ص ۱۰۱ - ۸۳
تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۷/۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۷

doi: [10.22108/RPLL.2021.130731.1974](https://doi.org/10.22108/RPLL.2021.130731.1974)

(مقاله پژوهشی)

کارکردهای موتیف‌های تلمیحی انبیا در غزلیات صائب تبریزی

سارا لطیفیان؛ * حسن سلطانی؛ ** محمدتقی جهانی ***

چکیده

موتیف از اصطلاحات رایج در حوزه علم و هنر و ادبیات است. مهم‌ترین ویژگی موتیف تکرار و معنی‌افزایی است و یکی از ابزارهای مناسب برای نقد و تحلیل صوری و محتوایی آثار است. صائب تبریزی بزرگ‌ترین شاعر غزلسرای سبک هندی است. موتیف‌ها در غزل او بسامد بسیاری دارد. کاربرد این موتیف‌ها می‌تواند بیانگر ذهنیت شاعر و نیز تصویری از جریان‌های فکری و اندیشگی زمانه او باشد. موتیف انبیا از پرکاربردترین موتیف‌های تلمیحی شعر او هستند. در این مقاله کارکردهای موتیف‌های انبیا در غزلیات صائب بررسی می‌شود. شاعر از این موتیف‌ها برای بیان اندیشه‌ها و ذهنیت‌های متعددی سود جست است. صائب در کاربرد موتیف‌های انبیا همه‌جا به دیدگاه و نظر متقدمین درباره پیامبران و عناصر مربوط به آنها مقید نمانده و خود در این زمینه به نوآوری دست زده است. کاربرد موتیف‌های انبیا در شعر صائب به استفاده تلمیحی آنها محدود نشده و جنبه‌های متنوع‌تری از این موتیف‌ها مدنظر قرار گرفته است. صائب در موتیف‌های انبیا افزون‌بر تلمیح به قصص قرآنی و کتاب‌ها و نظریات گذشتگان، خود به دریافت‌های جدیدی در این زمینه رسیده است که حاصل ژرف‌نگری‌ها و تلاش‌ها و آفرینش‌های هنری اوست. نگاه جدید و خلاقانه او به پدیده‌ها، کارکردهای اخلاقی و اجتماعی، دریافت‌ها و کارکردهای عرفانی، تناقض‌ها، استفاده متفاوت از موتیف‌ها، خوارمایگی موتیف‌های انبیا، کارکردهای صوری و زیبایی‌شناسانه، نقد شعر و... مهم‌ترین کارکرد موتیف‌های انبیا در شعر صائب است.

واژه‌های کلیدی

کارکرد موتیف؛ موتیف تلمیحی؛ انبیا؛ صائب تبریزی

* دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ایلام، ایلام، ایران،

sa.latifian@ilam.ac.ir

** استادیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران (نویسنده مسئول)، h_soltani12@yahoo.com

*** استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه ایلام، ایلام، ایران، m.jahani@ilam.ac.ir

۱- مقدمه

موتیف از اصطلاحات رایج در حوزه‌های مختلف است که در هر رشته نیز مطابق با آن زمینه تعریف شده است. کاربرد موتیف در نقاشی، مجسمه‌سازی، معماری، موسیقی، سینما و هنرهای دستی، واضح‌تر و برجسته‌تر از ادبیات است؛ در نتیجه تشخیص آن نیز ساده‌تر است. بن‌مایه یا موتیف یکی از اصطلاحات جدید نقد ادبی است که در ادبیات فارسی نیز پیشینه بسیاری ندارد. موتیف قسمتی از اثر ادبی است که مهم‌ترین ویژگی آن تکرار شونده‌گی و القای معناست. بررسی موتیف در نقد و تحلیل آثار ادبی برای اطلاع از جنبه‌های مختلف صوری و محتوایی آثار بسیار مفید و راهگشاست. شناخت موتیف‌ها ما را در فهم شعر شاعر کمک می‌کند؛ زیرا بدون شناخت موتیف‌ها، شناخت متن ناتمام خواهد ماند. با مطالعه و طبقه‌بندی موتیف‌ها می‌توان سیر تطور و تکامل یا فنا و بقای موتیف‌ها را در ادبیات یک کشور یا یک دوره یا در ادوار و اشخاص مختلف بررسی کرد.

شاعران و نویسندگان هر کدام به فراخور آثار خویش از این موتیف‌ها استفاده کرده‌اند. بررسی و تحقیق درباره میزان و چگونگی استفاده صاحبان آثار ادبی از این موتیف‌ها از موضوعاتی است که چندان به آن توجه نشده است. شاعران سبک هندی به مضمون‌پردازی و آفریدن مضامین نو مشهور هستند. صائب، برجسته‌ترین شاعر عهد صفوی، از کسانی است که به هزاران مفهوم و مضمون تازه و نو جان بخشیده است.

تحقیقات بسیاری درباره شعر صائب صورت گرفته است؛ اما تاکنون فهرست و فرهنگ کاملی از موتیف‌های شعر صائب تهیه نشده است که بتواند پایه پژوهش‌های مرتبط برای شناخت جنبه‌های مختلف زندگی و شعر وی قرار گیرد؛ از این رو در این پژوهش تلاش شد تا موتیف‌های تلمیحی و از میان آنها، پرکاربردترین موتیف، یعنی موتیف‌های انبیا بررسی شود.

یکی از مضامینی که صائب با فکر باریک و دقیق و خیال‌های لطیف خویش به آن جان داده است، موتیف‌های تلمیحی هستند که در آن به جنبه‌های متعدد زندگی پیامبران اشاره می‌شود. مبحث موتیف انبیا در شعر صائب در ایجاد زنجیره تداعی‌ها و نیز در آفرینش مضمون‌ها، نقش برجسته‌ای دارد. صائب این موتیف‌ها را در قالب تصاویری نو، نگاه‌های جدید، دیدگاه‌های متفاوت، متضاد و متناقض عرضه می‌کند. مخاطب شعر او هر لحظه و در هر بیت با منظره جدیدی روبه‌رو می‌شود که شگفت‌انگیز و جذاب است.

افزون بر جنبه‌های زیبایی‌شناسانه، صائب جنبه محتوای نیز رها نکرده است. وی این موتیف‌ها را برای تأکید، تأیید و مطرح کردن مفاهیم ذهنی خود در زمینه مباحث اخلاقی، اجتماعی، انتقادی، عرفانی و مباحث نقد ادبی به کار برده است.

۱-۱ پیشینه پژوهش

تحقیقاتی که تاکنون درباره پیامبران در شعر صائب نوشته شده، عبارت است از: مقاله «سیمای پیامبران در شعر صائب تبریزی» از عنایت‌الله شریف‌پور و مریم جعفرزاده (۱۳۸۷)؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد با عنوان «داستان پیامبران در دیوان صائب تبریزی» (۱۳۸۶) از سیده محبوبه مقیمی که به وقایع زندگی پیامبران در جلد اول و دوم دیوان صائب پرداخته و هدف شاعر از پرداختن به این حوادث را بررسی کرده است. پایان‌نامه کارشناسی ارشد «سیمای پیامبران در اشعار صائب» (۱۳۸۶) از مهرآفاق شهری که به حوادث زندگی پیامبران و صورخیال به‌کاررفته در ابیات مربوط پرداخته است.

چنانکه از پیشینه پژوهش پیداست، بررسی کارکردهای موتیف‌های انبیا در دیوان صائب، نکته‌ای است که تاکنون مغفول مانده است. بررسی این موتیف‌ها در شعر صائب برای رسیدن به لایه‌های درونی اندیشه و افکار صائب، اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر را بیشتر نشان می‌دهد. این پژوهش کارکردهای موتیف‌های انبیا را در همه دیوان صائب (شش جلد دیوان صائب)^۱ بررسی کرده است.

۲- موتیف

موتیف (Motif) واژه‌ای است که در اصطلاح‌نامه‌های ادبی، بن‌مایه، مایه تکراری، نقش‌مایه و... ترجمه شده و در ادبیات (به‌ویژه ادبیات داستانی) و نقد ادبی، معانی مختلفی برای آن ذکر شده است. از مجموع این تعریف‌ها چنین برداشت می‌شود که بن‌مایه، عنصر، حادثه، سخن، مطلب، موضوع یا مضمونی است که در همه ادبیات یا همه آثار کسی یا یک اثر خاص، پیوسته تکرار می‌شود (رضایی، ۱۳۸۲: ۲۱۴). موتیف عناصری را شامل می‌شود که افزون بر صفت تکرارشوندگی، معنی‌آفرین (پارسانسب، ۱۳۸۸: ۲۶) و مؤثر در القای معانی و تشخیص یافته (فلکی، ۱۳۸۲: ۹) باشد. از نگاه ژارژ ژنت بن‌مایه‌ها، مضمون‌ها و کلمات کلیدی نظام سازنده اثر ادبی را شکل می‌دهد. هنرمند یا مؤلف عناصر یا نظام بسته ادبی را اخذ می‌کند و آنها را در اثر ادبی آرایش می‌دهد (آلن، ۱۳۸۵: ۱۴۱)^۲. برپایه معیارهای متفاوت، موتیف را به انواع مختلفی دسته‌بندی کرده‌اند: واژگانی؛ تصویری؛ پویا؛ ایستا؛ تلمیحی؛ رمزی، نمادین و... .

موتیف تلمیحی بخشی از معنا یا درونمایه اثر با تلمیح به قصه، آیه و یا حدیث است که مهم‌ترین ویژگی آن تکرارشوندگی، معنی‌افزایی و هدایتگری برای رسیدن به لایه‌های متن و سیر اندیشه صاحب اثر است (یوسفی، ۱۳۹۰: ۱۹).

روشن است که هر شاعر برای عناصر به‌کاررفته در شعرش، قصد و غرضی دارد و دیگر آنکه این عناصر را یا خود آفریده یا از جایی گرفته است و یا عناصر متعددی را درهم آمیخته و نتیجه مدنظر خود را از آنها بیرون کشیده است.

همانطور که می‌دانیم هر چیزی به‌خودی‌خود موتیف نیست؛ اما وقتی هنرمندی یک عنصر خاص را در اثرش تکرار می‌کند، می‌خواهد با این تأکید و تکرار، حساسیت مخاطب را برانگیزد یا نکته‌ای را با او در میان بگذارد. اینکه شاعر از میان داستان‌های مختلف و ابزار و عناصر متفاوت به انتخاب دست می‌زند و داستان خاصی را بیشتر به کار می‌گیرد، شاید با روزگار او، احوال شخصی و دغدغه‌های ذهنی وی مرتبط باشد. بررسی موتیف‌های شعر صائب جنبه‌هایی از زندگی شخصی وی را روشن می‌کند که از دید تذکره‌نویسان مغفول مانده است. این نوشتار با هدف اساسی و عمده بررسی و تحلیل کارکردهای موتیف‌های انبیا در غزل صائب شکل گرفته است تا به دریافتی دقیق از اندیشه‌ها و افکار و جریان زندگی صائب و عصر او دست یابد.

۳- موتیف انبیا در شعر صائب

یک دسته از موتیف‌های پرکاربرد در اشعار صائب، موتیف پیامبران^۳ است. صائب به‌علت‌های مختلفی توجه خاصی به این موضوع نشان داده است: روحیه مذهبی شاعر؛ فضای مذهبی حاکم بر جامعه عهد صفوی؛ قابلیت

فراوان این موتیف‌ها در تصویرآفرینی و آفرینش مضامین و مفاهیم مدنظر شاعر؛ ایجاز‌گویی.

قصص انبیا یکی از منابع اصلی تمثیل‌های اشعار صائب است. در موتیف‌های تلمیحی، نگاه شاعر نگاه تلمیحی صرف نیست. وی از این موتیف‌ها برای بیان افکار و اندیشه‌ها و رسیدن به مضامین جدید و معانی بیگانه و آفریدن دنیای مدنظر خود بهره می‌برد. افزون‌بر مضمون‌تراشی و خلق مضامین جدید، قسمتی از معانی بکر و متناقض اشعار صائب، حاصل نگرش عاطفی و احساسی، قضاوت‌ها و دیدگاه‌های نو و خلاقانه وی به عناصر مرتبط به زندگی انبیاست.

موتیف‌های انبیا به دو صورت خودآگاه و ناخودآگاه در شعر صائب نمود دارد. موتیف‌های ناخودآگاه درحقیقت «از تجربه‌های فردی و جمعی نویسنده نشأت می‌گیرند و بدون هیچ تمهیدی خود را آشکار می‌کنند» (صرفی و همکاران، ۱۳۹۶: ۲۳۴) و در آثار شاعر یا نویسنده نمایان است. در موتیف‌های ناخودآگاه، موتیف فاعل است و مشخص می‌کند کجا و به چه صورتی نمود می‌یابد. ذهن ناخودآگاه شاعر موجب می‌شود سخنانش مطابق با الگوها و کلیشه‌ها و تصاویر دیگران هماهنگ شود. این نوع موتیف مربوط به زمانی است که صائب از همان دیدگاه قدما درباره پیغامبران پیروی می‌کند و موتیف‌ها بیشتر جنبه توصیفی دارند.

موتیف‌های خودآگاه موتیف‌هایی هستند که «مؤلف یا پدیدآورنده به تکرار آن آگاهی داشته باشد و از آن به‌عنوان شگردی ادبی برای غنی‌کردن فضا سازی، شخصیت‌پردازی، انسجام و بعد درونمایه‌ای اثرش بهره گرفته باشد» (همان). در این نوع موتیف، ذهن شاعر و نویسنده فاعل است و اوست که تصمیم می‌گیرد چگونه، کجا و چه میزان از آنها استفاده کند. در جاهایی که هدف صائب معنی‌آفرینی است، موتیف‌ها را به‌صورت خودآگاه به کار می‌برد، به آنها فکر می‌کند و آنها را از جنبه جدید و متفاوتی می‌بیند؛ زیبایی و هنر او در همین جاست؛ او به نظر گذشتگان درباره پیامبران پایبند نبوده و خود به خلاقیت و ابداع دست زده است؛ نتیجه آن هم سرودن اشعاری عالی است که تکرار و تقلید صرف نیست.

در نقد ادبی سبک هندی نیز به این موضوع اشاره شده است که شاعران این شیوه «شعر و سبک شعری خود را به زور فکر حاصل کرده‌اند و به جنبه تکنیکی و آگاهانه هنر خود بسیار اشاره می‌کنند و بدان می‌نازند؛ اما از تجربه خودآمده و الهامی در شعر، سخن چندان به میان نمی‌آورند» (فتوحی رودمجنی، ۱۳۸۵: ۴۳). صائب در ابیات بسیاری به کوشش خود برای آفریدن معانی اشاره می‌کند و می‌گوید شعر او حاصل تأمل و تفکر است که برای رسیدن و دست‌یافتن به آنها خون دل خورده است:

در ناسفته معنی به دست آسان نمی‌آید دل غواص گردد آب تا گوهر شود پیدا

(صائب تبریزی، ۱۳۸۴: ۸ / ۳۲۱)

۴- کارکردهای موتیف انبیا

موتیف‌های تلمیحی انبیا افزون‌بر کارکردهای کلی مانند داستان‌سازی، القای معنا، هدایت‌گری و تأکید، کارکردهای ویژه‌ای نیز دارند که در ادامه به آنها پرداخته می‌شود.

۱-۴ کارکردهای ادبی

یکی از کارکردهای صوری موتیف‌ها، کاربرد آنها در آرایه‌های ادبی است. موتیف‌ها وسیله‌ای برای هنرنمایی شاعر هستند. صائب با استفاده از انواع صنعت‌های شعری، موتیف‌ها را به زیبایی در تصاویر خویش به کار می‌برد؛ برای مثال در موتیف خضر، با کاربرد کلمه «آب» و استفاده آن در کنایه‌های مختلف، تصاویر زیبایی می‌آفریند و معانی منظور خود را با آن توضیح می‌دهد. خضر عمر جاودانش را از آب حیات به دست آورد و صائب با توجه به این موضوع از کنایه «بنای چیزی بر آب بودن» در معنای ناپایداری بهره می‌گیرد و می‌گوید: بنای عمر جاودان خضر بر آب است پس هستی ده‌روزه ما ارزشی ندارد (همان: ۱۶۶۳ / ۲)؛ سپس با کنایه «نقش بر آب بودن» زندگی خضر در عالم فانی را بیهوده و بی‌ثمر می‌داند (همان: ۲۱۱۸ / ۱) و با کاربرد «آب» در معنای شراب، بنای زندگی سبز خود را از می‌ناب می‌داند (همان: ۱۶۶۳ / ۱). صائب معتقد است اگر خضر نشاط باده گلرنگ را دریابد، آب حیاتش را در پای درخت تاک می‌ریزد (همان: ۳۰۶۲ / ۵).

شاعر با کاربرد صفت آبدار و ارتباط برقرار کردن با آب خضر، شعر و سخن خود را سرچشمه بقا و رمز ماندگاری خویش معرفی کرده است که او را از آب حیات بی‌نیاز می‌کند (همان: ۱۳۵ / ۱۲).

صائب با استفاده از کنایه «یک آب خوردن» زندگی طولانی خضر را به اندازه یک لحظه می‌داند:
مدت عمر ابد یک آب خوردن بیش نیست

خضر خوش هنگامه‌ای بر آب حیوان چیده است

(همان: ۱۱۶۷ / ۲)

صائب کنایه «آب تیغ» را در تناسب با آب خضر به کار می‌برد. آب شمشیر شهادت را با آب زندگی مقایسه می‌کند و آن را بالاتر و بهتر از آب زندگی می‌داند تا حدی که خضر را از سرچشمه حیات دلسرد می‌کند (همان: ۱۴۲۷ / ۱۰). صائب با آوردن ترکیب «عالم آب» و ایهام تناسب به آب خضر، باده‌گساری را به آب حیات ترجیح می‌دهد و از خضر می‌خواهد برای رهایی از صحبت زاهدان، راهنمای راه وی به چشمه شراب باشد (همان: ۵ / ۵۲۱۴).

افزون بر اینها، با کاربرد کلمات لعل، عقیق، سبزی، ابر، شمشیر، شراب و آبگینه، آبرو، سراب، سیراب و... در تناسب با واژه «آب» شبکه‌ای از تناسبات ایجاد می‌کند که هرکدام فرصتی جدید برای خلق تصاویر جدید هستند و اینها تنها گوشه‌ای از هنرنمایی شاعر با یک کلمه (آب) در موتیف حضرت خضر است. صائب در موتیف حضرت سلیمان با کلمه «باد و هوا» و در موتیف حضرت عیسی با کلمه «خورشید» صعود وی را در دایره‌ای از تناسبات و کاربرد ایهامی مطرح کرده و به بازی‌های زبانی پرداخته و معانی مختلفی را به نظم کشیده است.

۱-۱-۴ حسن تعلیل

مهم‌تر از بیان مفاهیم و معانی، برداشت‌های شاعرانه و دلیل‌تراشی‌های هنرمندانه اوست که شعر او را خواندنی کرده است؛ یعنی شاعر با این دلایل هنری، هم خواننده را غافلگیر می‌کند و هم او را با فضاهای متعدد و جدید و ناآشنا روبه‌رو می‌کند که این از همه چیز مهم‌تر است و درواقع شاعری همین است. حسن تعلیل یکی از کارکردهای مهم و اساسی شعر صائب در حوزه موتیف‌هاست.

صائب با نگاه نو به پدیده‌ها دلایلی را برای بیرون آمدن آدم از بهشت ذکر می‌کند: مثلاً اینکه ماندن در جایی

که آدم را از نعمت‌ها منع کنند، دلنشین نیست؛ دیگر اینکه زندگی بی غم و اندوه با طبع انسان سازگار نیست؛ از این روی آدم باشتاب از بهشت بیرون آمد (به‌طور ضمنی هبوط آدم را اختیاری می‌داند) (همان: ۴/ ۶۱۵۴) یا برای پنهان‌بودن خضر از دید مردم، دلایل ادبی و هنری (برای رهایی از چشم‌زخم، شرمندگی از روی دوستان و همراهان، شرم از اسکندر، شرم از زندگی جاودانی) ذکر می‌کند. در عناصر مختلف مرتبط با موتیف خضر^(ع) شاهد حسن‌تعلیل‌هایی بسیاری هستیم؛ یکی از این آنها، دلیل‌های هنری متعددی است که صائب برای نرسیدن اسکندر به آب حیات ذکر می‌کند. صائب از موضوع ساخت آینه به دست اسکندر استفاده می‌کند و می‌گوید چون اسکندر آینه‌دار است و آینه با آب سازگاری ندارد و در مجاورت آب دچار زنگار می‌شود، به همین سبب اسکندر نتوانست آب زندگی را بنوشد:

زنگ می‌گیرد ز آب زندگی آینه‌اش کی سکندر می‌تواند چون خضر بر آب زد
(همان: ۷/ ۲۴۰۷)

صائب با نگاه هنری به جهان و مخلوقات آن، برای علت پرواز خفاش در شب، یک دلیل هنری پیدا می‌کند؛ به نظر او عیسی به سبب جانی که به خفاش داده است، بر او منت می‌گذارد و این امر جهان روشن را در چشم خفاش تیره و تار می‌کند و خفاش به سبب خجالت‌کشیدن از حضرت عیسی که با منت به او جان بخشیده است، در روز پرواز نمی‌کند (همان: ۷/ ۳۲۱۷).

۲-۴ نقد شعر

بخش توجه‌برانگیزی از کارکردهای موتیف‌ها، در مسائل مربوط به شعر و نقد سخن استفاده شده است. صائب شاعر مشهور و بارز سبک هندی است که شعرهایش، نمونه‌ی والای این سبک است. او درباره‌ی سخن‌سرایی، دیدگاه‌هایی دارد که آنها را در بین اشعارش مطرح کرده است. از دیدگاه صائب، راه و رمز رسیدن به جاودانگی و بقا سخن است. با وجود سخنان ماندگار، نیازی به دم مسیحا و آب خضر نیست. سخنورانی که به چشمه‌ی حیوان سخن رسیده‌اند، زنده‌ی جاوید می‌شوند. خاصیت حیات‌بخشی سخن منحصر به سراینده‌گان و گویندگان نیست؛ بلکه مخاطبان و کسانی که از سخن آبدار آنها سبز شوند، روی خزان فنا را نمی‌بینند (همان: ۴/ ۱۷۲۴). صائب از سخنان شیرین و بلندی مانند «عیسی مسیح، فلک‌سوار است» استفاده می‌کند و سخن خود را به دور از تقلید و تکرار سخن دیگران می‌داند. وی سخن‌سرایی خود را ذاتی و مرهون هنر و خلاقیت و تمرین و تکرار خود می‌داند (همان: ۵/ ۱۱۸).

معیار ارزش‌گذاری و سنجش شعر در نظر صائب و همفکرانش، سرودن سخن غریب است:

سخن رسد به خریدار چون غریب شود که ماه مصر محال است در دکان ماند
(همان: ۷/ ۳۸۹۳)

از دیدگاه صائب، سخن بسیار باارزش است و نمی‌توان آن را با جواهرات و ثروت‌های مادی سنجید. کسی که سخن را با معیارهای مادی بسنجد، گویی حضرت یوسف را با سیم قلب سنجیده است (همان: ۴/ ۴۶۳۸). یکی از مباحث بلاغت که در ادوار مختلف طرح شده، موضوع تناسب لفظ و معناست. صائب درباره‌ی رابطه‌ی لفظ و معنا نظریات مختلفی دارد. به عقیده‌ی صائب، معنا مانند حضرت یوسف است که از بیم چشم زخم در

پیراهن پنهان می‌شود (همان: ۶۷۹۹ / ۷) و از سوی دیگر می‌گوید الفاظ، جهان را بر معنی روشن، تیره و تاریک می‌کند (همان: ۳۵ / ۲).

توجه به لفظ و ظاهر شعر یکی از ویژگی‌های شعر این دوره است که صائب می‌گوید باید به جای شاهدان معانی، به صورت و الفاظ نگارین توجه و قناعت کرد؛ زیرا لفظ تازه و بدیع با مضمون برابر است (همان: ۱ / ۱۸۹۲).

صائب در اشعارش جانب تعادل بین هر دو جانب (لفظ و معنا) را نگه داشته است. شعر او هم از نظر ظاهر و ساختار، بدیع و غریب است و هم از لحاظ محتوا، سرشار از مفاهیم و معانی است. سخن صائب مانند سلیمان است که دیو لفظ و معنی پری‌رخسار را تحت فرمان و سیطره خود دارد:

از سلیمان سر نمی‌پیچید اگر دیو و پری

لفظ و معنی هم بود در تحت فرمان سخن

(همان: ۶۰۴۶ / ۳)

رابطه شاعر و مخاطب (ممدوح) یکی از جنبه‌های نقد شعر و روایی سخن است. صائب عقیده دارد که این ارتباط، دوجانبه است؛ یعنی هم هنر شاعر است که مخاطب را جذب می‌کند و هم توجه و حمایت مخاطب است که انگیزه سرودن شعر می‌شود. موضوع رابطه هنرمند و مخاطب موضوعی است که در نقد جدید هم به آن توجه شده؛ این رابطه به خیابانی دوطرفه تشبیه شده است که «از یک‌سوی هنرمند در حرکت است و از سوی دیگر جامعه و تاریخ. اگر از طرف مقابل، نشانه‌ای از پذیرفتن دیده نشود، هنر راستین به سامان نرسیده است» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۰: ۲۶). صائب برای بیان این مطلب از موتیف مور و سلیمان بهره برده است و می‌گوید همانطوری که مورچه از گفتار شیرین، به مسند دست سلیمان رسید، سایه اقبال سلیمان و تحسین او، مور را شیرین‌زبان کرد (صائب تبریزی، ۱۳۸۴: ۱۷ / ۶۴۹۰).

صائب با استفاده از موتیف فروختن یوسف کناره چاه، به یکی از مسائل مربوط به نقد شعر اشاره می‌کند. او معتقد است اثر ادبی تا زمانی که تازه است ارزش واقعی آن آشکار نمی‌شود و باید زمان بر آن بگذرد تا همگان به ارزش آن پی‌ببرند؛ زیرا گذر زمان محک خوبی برای سنجش سخنان ارزشمند و ماناست (همان: ۶۶۱۹ / ۵). از سوی دیگر معتقد است اگر یک اثر ادبی معیارهای لازم را داشته باشد مانند یوسف است که در گوشه بازار نمی‌ماند و سرانجام خریدار خود را می‌یابد (همان: ۳۱۷۳ / ۶).

در زمانه صائب کسانی بودند که برای نزدیکی به حکام از واسطه‌ها بهره می‌بردند؛ اما از نظر وی، اهل سخن سرانجام، جایگاه واقعی خود را می‌یابند و به دولت می‌رسند؛ همانطوری که مور در دست سلیمان جای می‌گیرد (همان: ۲۵۴۹ / ۹).

۳-۴ نگاه نو

صائب در تلاش برای رسیدن به «معنی بیگانه»، معانی و مضامین شعری خود را از عناصر مربوط به انبیا گرفته است؛ اما برای پرهیز از مضامین کلیشه‌ای و حرف‌های تکراری، مضامین متنوع و جدید و حتی گاه متضادی آفریده است. آشنایی‌زدایی (معنی بیگانه) همان شگردی است که فرمالیست‌ها هم از آن بهره می‌برند که «لازمه آفریدن معانی جدید، دیدن چیزها خارج از زمینه معمولی و طبیعی وجودشان است» (احمدی، ۱۳۹۵: ۴۷)؛ هنری که

صائب بسیار از آن استفاده کرده است.

نگاه متفاوت به پدیده‌ها از شگردهای صائب برای خلق مضامین جدید است. در سنن ادبی، مفاهیم ثابت و پذیرفته‌شده‌ای وجود دارد که مثلاً آب حیات را ستوده‌اند و رسیدن به آن را نیک دانسته‌اند؛ اما صائب با نگاه متفاوتی که به مسئله خضر^(ع) و آب حیات دارد، آن را تلخ و عمر مؤبد خضر را گرفتاری و مایه شرمندگی می‌داند. صائب می‌گوید کسی که مانند خضر^(ع)، آب حیات‌بخش را تنها بنوشد از خجالت در بین مردم ظاهر نمی‌شود و خضر با این کار گرفتار عمر جاوید شده است (صائب تبریزی، ۱۳۸۴: ۲/۲۳۹۸).

هنر چیزی به جز فرم‌های تازه نیست؛ بر این اساس همه اشعار صائب و نگاه‌های جدید او نمونه هنر محض است؛ برای مثال در بیرون‌رفتن آدم از بهشت می‌گوید چون بهشت سرشار از شادی و عیش بی‌غم بود آدم نتوانست آن را تحمل کند؛ زیرا آدم با اندوه عجین شده است:

سازگار طبع انسان نیست عیش و بی‌غمی می‌رود بیرون ز جنت هرکه آدم می‌شود
(همان: ۲۷۰۶/۶)

از زاویه‌ای که صائب به ماجرای سیلی برادران یوسف می‌نگرد، نه تنها آن را آزاردهنده نمی‌بیند، بلکه به نظر او سیلی اخوان بر چهره یوسف محسناتی هم داشته است. صائب با دیدگاه جدید خود می‌گوید تپانچه اخوان یوسف، همان نیلی بود که بر روی یوسف به سبب زیبایی‌اش کشیده شد؛ یا این سیلی موجب گرمی بازار یوسف شد و سرخی ناشی از آن مانند فانوس، تاریکی‌های چاه را برای او روشن کرد؛ سرانجام برافروختگی همین سیلی جهان را روشن کرد و او فرمانروای مصر شد:

روی یوسف کند آن روز جهان را روشن که برافروخته از سیلی اخوان گردد
(همان: ۳۲۷۰/۲)

۴-۴ استفاده متفاوت از موتیف‌ها

صائب از یک موتیف در فضاهاى متفاوتی استفاده می‌کند؛ یعنی ابتدا شاعر دیدگاهی را مطرح و سپس نظری متفاوت از آن را بیان می‌کند؛ برای مثال در موتیف حضرت خلیل^(ع) و آتش نمرود، آتش گاهی در معنای منفی و در ترکیب‌های آتش خشم و عصیان آمده و گاهی هم این آتش، رخسار آتشین و برافروخته معشوق است که زیباست و یا آتش عشق است که زندگی‌بخش است (همان: ۲/۲۶۷۸)؛ یا در موتیف حضرت آدم، دانه گندم را در دو معنی متفاوت به کار می‌برد. ابتدا با آوردن عبارت حسن گندمگون، جمال و زیبایی معشوق را مانند دانه گندم می‌داند و حسن معشوق را مثل بهشت و دست‌یافتن به آن را معادل رسیدن به بهشت معرفی می‌کند (برعکس ماجرای آدم که با خوردن گندم از بهشت بیرون رانده شد) و حتی آن را بر بهشت برتری می‌دهد؛ سپس در جای دیگر توصیه می‌کند باید از این دانه گذشت؛ اما از بهشت نگذشت؛ زیرا همین دانه، آتش در خرمن آدم زد و او را از نعمت جنت دور کرد (همان: ۴/۴۱۰۷).

صائب در موتیف حضرت داوود ابتدا حسن خلق و نرم‌خویی با دیگران را مانند جوشن داوودی می‌داند؛ سپس در نگاهی متفاوت می‌گوید داشتن دل روشن و حسن سلوک با اطرافیان خوب نیست و کسی که مانند آینه ضمیر پاکی دارد، در برابر سوءاخلاق باید جوشنی از زنگار بپوشد:

بر نمی‌آید دل روشن به روی سخت خلق / جوشن داودی‌ای آینه را چون زنگ نیست
(همان: ۱۲۹۶ / ۲)

در موتیف خضر و اسکندر ابتدا می‌گوید خضر به علت جداشدن از اسکندر توانست آب حیات را بیابد؛ سپس از منظری جدید به قضیه نگاه می‌کند و می‌گوید خضر به خاطر همراهی و اقبال اسکندر به آب حیوان دست یافت:

سایه ارباب دولت شمع راه ظلمت است / خضر از اقبال سکندر یافت آب زندگی
(همان: ۶۷۲۰ / ۹)

در موتیف حضرت سلیمان، گاهی مور نماد کسانی است که در صحرای قناعت هستند و گاه تمثیلی از ولع پایان‌ناپذیری انسان است. گاهی تصاویری از موری می‌بینیم که ملک سلیمان را زیر نگین دارد و به دارایی سلیمان بی‌توجه است. گاه در مقابل، مورچه‌ای را می‌بینیم که حریص است و نعمت دنیا نمی‌تواند چشم او را سیر کند و با وجود اینکه بر دست سلیمان است، در هوای دانه، نعل در آتش دارد (همان: ۲۸۴۷ / ۱۳).

از جمله استفاده متفاوت و متضاد موتیف‌ها، موتیف حضرت عیسی و سوزن است. صائب با نسبت دادن صفات منفی به سوزن بیان می‌کند که دم جان‌بخش عیسی در دل آهنین سوزن تأثیری ندارد و تنگ‌چشمی (همان: ۲۹۵۹ / ۷) و کوتاه‌نظری (همان: ۵۷۲۸ / ۷) و کوری (همان: ۴۵۸ / ۲) سوزن را معالجه نمی‌کند. گاهی نیز می‌بینیم که سوزن عیسی از لباس تعلقات رسته (همان: ۶۹۶۴ / ۷) و از رشته آمال (همان: ۳۲۳۵ / ۱۱) جدا شده است؛ خار از پای دیگران درمی‌آورد (همان: ۲۳۹۴ / ۶) و راست‌رو (همان: ۳۷۸۹ / ۸)، باریک‌بین، روشن‌بین (همان: ۴۶۳۷ / ۶) و بی‌نا (همان: ۲۵۳۶ / ۳) است که با دارابودن این ویژگی‌ها خود را به گریبان مسیحا رسانیده و به آسمان و فلک خورشید رسیده است:

هر که دارد نظر پاک، نماند به زمین / سوزن از دیده روشن به مسیحا پیوست
(همان: ۱۵۸۰ / ۵)

صائب در موتیف حضرت یوسف، از موضوع وطن و غربت دو گونه استفاده می‌کند. یک بار می‌گوید وطن پر از چاه است؛ وطن حتی پیراهنی را به یوسف روا نداشت؛ یوسف را در وطن با سیم قلب معامله کردند؛ یوسف اگر می‌خواهد به بزرگی برسد باید از وطن جدا شود؛ از سوی دیگر می‌گوید با وجود همه این سختی‌هایی که در وطن هست، یوسف در کنار رود نیل در حسرت آب چاه وطن است (همان: ۲۹۴۱ / ۴). این نمونه‌ها و همه آنچه شاعر از یک موتیف در فضاهای مختلف، برداشت‌های مختلف داشته، سبب تنوع و زیبایی شعر او شده و بستری فراهم آورده است که نظریات متفاوت و متناقض را به گونه‌ای به مستمع ارائه دهد که حاصل آن اعجاب و همراهی مخاطبان برای پذیرش این معانی متضاد خواهد بود.

۴-۵ تناقض‌ها

موتیف‌ها در شعر صائب گاه تقلیدی از گذشتگان و گاه حاصل ابتکار و ابداعی از ذهن هنرمندش است. تناقض‌ها حاصل همین ایده‌های خلاقانه شعر وی است و زیبایی و هنر شعری و بخشی از آنچه شعر صائب را از دیگران متمایز می‌کند، نتیجه این تضادها و نگاه نو است. نفس عیسی جان‌بخش است؛ اما برای صائب مانند

مرگ تلخ است (همان: ۱۰ / ۵۳۸۲). دم مسیحا را گران‌جان می‌خواند و خود ترجیح می‌دهد با درد بسازد:
به درد ساختن من ز بی‌علاجی نیست دم مسیح به من بار می‌شود چه کنم
(همان: ۴ / ۵۷۷۰)

حضرت خضر که نمادی از پیر و مرشد راه است و دیگران را هدایت می‌کند، در شعر صائب مانند ریگ روان، گمراه است و سراب دنیا او را از راه می‌برد (همان: ۸ / ۳۳۱۹). آب حیات، رؤیا و آرزویی شیرین است که هرکسی دوست دارد آن را به دست بیاورد و از آن بهره‌ای برگیرد؛ اما از دید صائب، تلخ و سیه‌کاسه است (همان: ۶ / ۱۶۷۴).

۶-۴ خوارمایی موتیف‌های انبیا

صائب در عصر خود گویی کسی را در شأن و مرتبه‌ای نمی‌دید که بخواهد خود را با آنها هم‌تراز بداند؛ بنابراین به الگوهای روی می‌آورد که جزو برترین‌های خلقت هستند. نتیجه این مقایسه‌ها، تخفیف جایگاه انبیا در شعر اوست.

صائب خضر را بی‌مروت، خسیس، حریص، کم‌همت و گران‌جان می‌خواند. درست است که برای گفته‌های خود دلایل هنری می‌آورد، اما باز هم نسبت‌دادن چنین خصایلی به انبیای الهی، کار او را توجیه نمی‌کند. صائب سفارش می‌کند نباید از خضر، انتظار احسان و مروت داشت؛ زیرا وی آب حیات را به کسی نمی‌بخشد (همان: ۱ / ۵۰۱۷).

حضرت سلیمان ملک افسانه‌ای داشت؛ اما صائب می‌گوید سیرچشمی و بزرگی با هم جمع نمی‌شوند. صائب با این سخن به‌صورت تلویحی سلیمان را گرسنه‌چشم و حریص می‌خواند. پادشاهی که چشم‌انتظار دریافت تحفه‌ای از زیردستان خود است:

سیرچشمی و بزرگی نشود با هم جمع مور بی پای ملخ پیش سلیمان نشود
(همان: ۵ / ۳۶۱۰)

حضرت عیسی با اعجاز الهی بیماران را شفا می‌داد و مردگان را زنده می‌کرد؛ اما صائب بارها از دکان او نومید بازگشته است؛ زیرا او را عاجز از معالجه می‌داند. صائب ترجیح می‌دهد دردهای خود را به مسیح عرضه نکند (با استفاده از حسن تعلیل می‌گوید این کار باعث می‌شود در فیض الهی بسته شود "همان: ۳ / ۶۲۸۳")، اظهار درد نزد دیگران نوعی مرگ است (همان: ۸ / ۶۹۳۷). از نظر صائب اگر مسیحا شیرۀ جان به او بدهد، برای طبع مغرور صائب مثل شربت مرگ‌آور است. صائب ترجیح می‌دهد با درد خود کنار آید و محتاج مسیحا نباشد:

مسیح اگرچه کند زنده مرده را صائب علاج درد دل ما نمی‌تواند کرد
(همان: ۷ / ۳۷۷۶)

درد بر من صائب از درمان گواراتر شده است

دست از دست مسیحا می‌کشد بیمار من
(همان: ۲۱ / ۶۱۱۷)

ممکن است گفته شود چنین ابیاتی در شعر صائب نشان‌دهنده جایگاه رفیع صائب در عرفان و رسیدن به مقامات معنوی است و بر تخفیف و تنزل مقام انبیا دلالت ندارد؛ اما به هر روی (هرچند که شاعرانه و ادبی باشد)

این اشعار ترک ادب شرعی به شمار می‌رود و از سیرکننده در این وادی، بعید به نظر می‌رسد. قسمت اعظم کوچک‌شماردن انبیا در دیوان صائب به مقایسه‌هایی مربوط است که صائب بین خودش و معشوقش و سخنانش با انبیا دارد. شاعر ابتدا پیامبری را الگو (برای مثال ایوب را در صبر، یوسف را در جمال و...) معرفی می‌کند؛ بعد خود را با او مقایسه و بالاتر از آن نبی توصیف می‌کند.

۱-۶۴ خودشیفتگی

صائب در اشعار بسیاری، مخاطبان‌ش را بر فروتنی و خاکساری سفارش می‌کند و خود را متصف به چنین صفاتی می‌داند؛ اما در سراسر دیوانش کمتر غزلی را می‌یابید که در آن به‌نوعی به تمجید از خودش و اشعارش پرداخته باشد. یک نوع خودخواهی که حتی موجب شده است خود و اشعارش را با انبیای الهی مقایسه کند؛ هم‌مرتب بداند و ترجیح دهد.

صائب در موتیف خضر^(ع) در مقایسه خود با خضر نبی می‌گوید جایی که خضر محتاج آب حیوان است، من مانند خضر تشنه آب حیات نیستم. صائب خضر را کم‌همت می‌داند که عمر جاودانی را انتخاب کرده است و خودش را بی‌اعتنا به خضر و آب حیاتش می‌داند. او چیزهایی (آبرو، سخن، معشوق، شراب و...) دارد که وی را از زلال خضر بی‌نیاز می‌کند (همان: ۳ / ۵۹۰۵). همچنین از نظر او کسی که به منزل و مقصد رسیده است، دیگر به راهنما نیازی ندارد. وی ساکن حرم است؛ درحالی‌که خضر هنوز در بادیه مانده است (همان: ۷ / ۴۹۸۸). صائب محتاج راهنمایی خضر نیست و حتی ایستاده است تا خضر را با خود به منزل برساند (همان: ۵ / ۵۹۳۰).

ملک سلیمان آرزویی دست‌نیافتنی برای هرکسی است؛ اما صائب حاضر نیست گوشه فقر خود را با این ملک عوض کند. صائب به آنچه دارد خرسند است و به گنجی از قناعت دست یافته است که به ملک سلیمان نمی‌اندیشد. به عقیده او کف خاکی که خود دارد با همه ملک سلیمان برابری می‌کند (همان: ۱۱ / ۶۵۲۴).

صائب خود را در کمال و بزرگی مانند عیسی می‌داند و دشمن را سوزنی که ارزش مسیحا را نمی‌تواند درک کند (همان: ۱ / ۳۱۶۰). صائب در مقایسه خود با حضرت عیسی خود را در مجرد کمتر از عیسی نمی‌داند (همان: ۵ / ۵۳۳۶) و حتی به مسیح طعنه می‌زند که وی با شهپر دامان مریم به آسمان پرواز کرده (همان: ۱۰ / ۵۴۵۸)؛ درحالی‌که صائب با همت مردانه خود از آن می‌گذرد و در میانه راه باز نمی‌ماند:

میان راه چو عیسی نمی‌کنم منزل ازین گریوه به همت گذار خواهم کرد

(همان: ۲ / ۳۷۸۱)

۲-۶۴ سخن شاعر

صائب سخن و اشعار خود را با آب خضر برابر و حتی برتر می‌داند و می‌گوید کسی که تشنه سخنان زندگی‌بخش است، به خوردن آب حیات راضی نمی‌شود (همان: ۱۶ / ۱۹۴۳). قلم معجزه‌آسای صائب، خضر زمان خویش است که به هر جا قدم می‌گذارد، سرسبز می‌شود (همان: ۲۰ / ۶۱۹۶). صائب با اشاره به فراگیری سخن خویش می‌گوید سخن من مانند آب خضر زمین‌گیر نیست و در یک چشم به هم زدن، به اطراف عالم می‌رسد (همان: ۱۶ / ۶۳۳۵).

صائب معجزات انبیا را در برابر معجزه قلم خویش چیزی به شمار نمی‌آورد. از قلم صائب سخنان اعجاز‌گونه می‌تراود؛ درحالی‌که معجزه پیامبر اکرم (شق‌القمر) چنین ویژگی‌ای نداشت (همان: ۱۰ / ۶۳۸۶).

صائب در برتری خود بر رقبا، خامه خود را مانند شجر طور می‌داند که کسی را یارای مقابله با آن نیست؛ سپس طبع و قریحه خدادای خویش را چنان بلند می‌داند که شمع طور از تیغ زبانش خاموش می‌شود:

بلند افتاده صائب آنقدر طبع خدادادم که شمع طور را خاموش از تیغ زبان سازم
(همان: ۵۵۷۳ / ۹)

۳-۶-۴ معشوق شاعر

برخلاف شعر دوره واسوخت که در آن معشوق، آن زیبایی و ارزش دوره‌های قبل زبان فارسی را نداشت، معشوق از نگاه صائب هنوز جایگاه باارزش و مقدسی دارد که او را با پیامبران مقایسه می‌کند و حتی بالاتر از انبیا هم می‌نشانند. از نظر صائب کسی که لب‌های شراب‌آلود معشوق را نبوسیده است، آب خضر در کامش خشک و بی‌تأثیر می‌شود و حتی حضرت خضر از این چشمه حیات بی‌بهره است. از چشمه حیات تنها خضر آب نوشید؛ اما سرچشمه حیات معشوق عالمی را سیراب کرده است (همان: ۶۴۸۸ / ۱۳).

صائب می‌گوید اگر مسیحا تنها در مجسمه گلی خفاش دمید و به او جان بخشید، لبان حیات‌بخش معشوق، قیامت برپا کرد:

لب جان‌بخش تو از خاک قیامت انگیخت روح اگر در تن خفاش مسیحا می‌کرد
(همان: ۳۳۶۷ / ۱۲)

همه اعضای معشوق منبع زندگی است. صفای ساعد سیمین معشوق ید بیضای موسی را نیلی می‌شمارد؛ رخسار معشوق مانند چشمه‌سار آب حیات است و خضر از این چشمه بی‌نصیب است (همان: ۳۶۸۳ / ۳). هنگامی که معشوق نقاب شرم از چهره آتشین برمی‌دارد، کلیم‌الله شمع طور را با دست می‌پوشاند (نکته جالب اینجاست که صائب از تعبیر شمع طور برای آتش طور در برابر روی آتشین معشوق استفاده می‌کند و رخسار معشوق را برتر از شعله طور می‌داند):

نقاب شرم چو از روی آتشین برداشت کلیم دست به رخسار شمع طور گرفت
(همان: ۱۸۴۶ / ۲)

دم حیات‌بخش عیسی از شرم لطافت معشوق سر در گریبان می‌کشد (همان: ۵۰۹۲ / ۳). شرم و حیای معشوق شاعر از شرم حضرت مریم هم بیشتر است (همان: ۴۶۷۹ / ۳).

مقایسه کردن معشوق با انبیا منحصر به خود معشوق نیست؛ بلکه خیال او را نیز شامل می‌شود. از نظر صائب، خیال محبوب، رسول اکرم^(ص) است که در غار سینه وی است:

در تنگنای سینه صائب خیال دوست پیغمبر خداست که در غار مانده است
(همان: ۱۹۷۹ / ۱۲)

۷-۴ تلفیق موتیف‌های انبیا

یکی از کارکردهای موتیف‌ها در شعر صائب، تلفیق این موتیف‌ها با هم است؛ یعنی دو موتیف را با هم در یک بیت به کار می‌برد. صائب به‌ویژه گاهی در مقایسه، از این شیوه بهره برده است. بیشترین کاربرد آن هم مربوط به موتیف خضر و عیسی^(ع) است. صائب برای تأیید و تأکید سخنان خویش به یک مثال بسند نمی‌کند؛ بنابراین با

استفاده از این روش بر ادعاهای شعری خود، مهر تأیید می‌زند؛ برای مثال صائب به ارزش سخن و آثار معنوی توجه بسیاری نشان می‌دهد و رمز بقا را در سخن جست‌وجو می‌کند؛ او برای اثبات این نظر از دو موتیف برجسته در این زمینه یعنی آب حیوان خضر و دم جان‌بخش عیسی سود جسته است:

خضر چشم حیات از آب حیوان سخن دارد دم عیسی نفس از تازه‌رویان سخن دارد

(همان: ۱ / ۲۹۳۵)

همچنین صائب با این شیوه برتری معشوق خود را اثبات می‌کند. حسن و نیکویی معشوق صائب بر معجزات پیامبران رجحان دارد؛ به حدی که خریدار و هوادار معشوق مانند یوسف می‌شود و کسی که بیمار راه معشوق شود، خود مانند عیسی طیب دیگران می‌شود:

یوسف شود آن کس که خریدار تو باشد عیسی شود آن خسته که بیمار تو باشد

(همان: ۱ / ۴۳۹۲)

۸-۴ روابط بینامتنیت موتیف‌های تلمیحی

در شعر صائب، بخش اعظمی از موتیف‌های تلمیحی، تلمیحات و اشارات به آیات قرآن هستند. بخشی از ماجراها و حوادث زندگی انبیا نیز مربوط به متون قصص، تفاسیر، اسرائیلیات و کتاب‌های تاریخی است. زیبایی فکر و اندیشه صائب جایی جلوه‌گر می‌شود که در موتیف انبیا به دریافت‌های جدیدی رسیده است. او از نگاه خود ترکیب‌هایی را در موتیف انبیا به کار می‌برد که در متن قرآن سابقه نداشته است. موضوعاتی مانند سیلی که برادران یوسف بر رخسار او زدند؛ پیه گرگ که برادران به پیراهن یوسف مالیدند؛ گریه یعقوب؛ پاکدامنی که موجب گرفتاری یوسف شد؛ رفتن اختیاری یوسف به چاه و زندان؛ بیرون آمدن اختیاری آدم از بهشت؛ تلخی آب حیات؛ برای مثال در قصه یوسف^(ع)، برادرانش پیراهن آغشته به خون را نزد یعقوب نبی می‌برند و می‌گویند گرگ یوسف را دریده است. صائب در اشعارش به خون گرگ اشاره نمی‌کند و از ترکیب «پیه گرگ» استفاده کرده است:

عزیز مصر عزت زحمت خواری نمی‌بیند چه پیه گرگ می‌مالند بر پیراهن یوسف؟

(همان: ۸ / ۵۱۶۵)

این نکته مهمی است که صائب از عناصر بینامتنی به مفاهیم فرامتنی دست یافته که خود مبدع آنهاست و مباحث جدیدی مطرح می‌کند در طرح مباحث فرابینامتنیت بسیار کارگشاست.

۹-۴ کارکردهای اخلاقی و اجتماعی

صائب از موتیف انبیا برای بیان مسائل اخلاقی جامعه خود استفاده می‌کند و این توصیه‌ها و «نصایح سودمند، همه‌وهمه میوه‌های شیرینی هستند که درخت گفتارش بدان‌ها بارور است» (صائب تبریزی، ۱۳۷۴: مقدمه ۱۴). شعر او درس اخلاق و حکمت است که هنرمندانه آنها را به مخاطبان و مستمعان شعرش عرضه می‌کند؛ پندهای حکیمانه برای دوری از رذایل اخلاقی (خست، منت و آزار دیگران، غرور، حرص، مکر و نیرنگ، نفاق و دورویی) و توصیه و تأکید بر رعایت فضایل اخلاقی (قناعت، حسن خلق، فروتنی، احسان، صبر)؛ برای مثال قناعت از فضایل اخلاقی است. ملک قناعت چنان گسترده است که صاحب آن چشم‌داشتی به ملک سلیمان ندارد و حتی

ملک سلیمان در چشم چنین کسی مانند چشم مور کوچک است. در نظرش مورچه تا زمانی که بر سر خوان سلیمان حاضر نشده بود، خاک صحرای قناعت تلخ می‌آمد؛ اما از آن به بعد ارزش داشته‌های خویش را درمی‌یابد و تلخی قناعت در مذاقش شیرین می‌شود:

خاک صحرای قناعت در مذاقش شد شکر مور ما تا بر سر خوان سلیمانی رسید
(همان: ۲۷۵۴ / ۷)

طرح مسائل اخلاقی در شعر صائب از بارزترین ویژگی‌های اشعار وی است که در اینجا برای پرهیز از طولانی‌شدن کلام به مباحث اجتماعی شعر او و صفتهای منفی‌ای می‌پردازیم که در جامعه آن عصر رواج داشته است.

از کارکردهای مهم اجتماعی موتیف‌ها، طرح مسائل مرتبط با شیوه حکومت حاکمان است. صائب با استفاده از موتیف‌ها به زمامداران وقت، روش صحیح حکومت را یادآور می‌شود. صائب معتقد است رعیت مانند خال زیبایی بر چهره حکومت هستند و نباید آنها را به چشم حقارت نگریست. دلجویی از زیردستان، بر شأن پادشاهان می‌افزاید و اگر کسی می‌خواهد به فرمانروایی برسد، باید در مسیر رضای آنها گام بردارد. صائب از موتیف حضرت سلیمان و ارتباطی که با مور دارد، الگویی برای حکام عصر خویش معرفی می‌کند (همان: ۸ / ۲۹۲۷). توصیه صائب به تاجداران زمان این است که از حال کوچک‌ترین بنده و رعیت خویش غافل نباشند:

تاجداران را طریق خسروی تعلیم داد اینکه از هدهد سلیمان وقت غیبت یاد کرد
(همان: ۲۳۵۳ / ۵)

زیرا به دست آوردن دل مور برای سلیمان تأثیرگذارتر از خاتم فرمانروایی است و اینگونه بر قلب‌ها می‌توان حکومت کرد (همان: ۳۰۷۰ / ۱۸).

یکی از کارکردهای موتیف‌ها در بیان رذایل اخلاقی مانند نامردی، عهدشکنی، مکر و حسادت است. بررسی روانشناسانه این ناهنجاری‌های اجتماعی در این مجال کوتاه نمی‌گنجد. به شهادت اشعار صائب حسادت از رذایل اخلاقی بارزی است که در دوران زندگی وی بسیار شیوع داشته و صائب در موتیف‌های مختلفی به آن و راه‌های مقابله با آن پرداخته است. این رذیله اخلاقی دامن همه افراد را گرفته حتی خضر نیز از عواقب آن برکنار نبوده تا بدانجا که آب خضر در اثر چشم شور، خون‌مرده شده است:

ز چشم شور، آب خضر خون‌مرده می‌گردد مکن بی‌پرده چون گل جام سرشار معانی را
(همان: ۴۴۵ / ۲)

یکی از موضوعاتی که صائب بسیار درباره آن صحبت کرده، احسان و منت پس از آن بوده است. منت‌نهادن بعد از بخشش، از ضعف‌های اخلاقی است. صائب بر نیکوکاری تأکید می‌کند؛ اما احسانی که منت در پی نداشته باشد؛ زیرا منت اجر کار خیر را از بین می‌برد. گویی در جامعه عصر شاعر این امر شیوع و بروز بسیاری داشته است که صائب در جاهای مختلفی آن را مطرح می‌کند. صائب ترجیح می‌دهد مشکلات را تحمل کند؛ اما رهین منت پیامبران هم نشود. صائب منت را مانند زهر جانگزا می‌داند و ترجیح می‌دهد بر زخم خار صبر کند، اما از عیسی درخواست سوزن نکند (همان: ۶۵۸۱ / ۳). از نظر او آب خضر اگر همراه با منت باشد مثل قلاب است که او

را به دام می‌اندازد (همان: ۶۷۷۵ / ۷). بخشنده واقعی به خاطر کارش بر دیگران منت نمی‌نهد؛ منت‌نهادن نتیجه کار خسیسانی است که بخشش آنان از روی ریا و تزویر و برای فریب افکار دیگران است:
از خسیسان منت احسان کشیدن مشکل است

ناز ماه مصر از اخوان کشیدن مشکل است

(همان: ۱۰۴۱ / ۱)

مکر و حيله از رذایل اخلاقی در جامعه است. افراد مکار به دلایل مختلفی مانند رسیدن به مطامع دنیوی، برای دفع آتش حسد، برای کینه‌ورزی، برای گرفتن انتقام، به علت ضعف و حقارت درونی، به این امر ناپسند روی می‌آورند. گویی در جامعه عصر شاعر، دسیسه‌چینی آنقدر زیاد بوده است که وی روی زمین را پر از چاه مکر (همان: ۵۰۴۲ / ۲) می‌داند. مکر و احتیال به یک شخص خاص، منحصر نیست و عواقب و آثاری در کل جامعه دارد؛ رواج نیرنگ در اجتماع باعث می‌شود که پایه‌های اعتماد بین مردم سست شود و دیگر کسی نتواند حتی به برادر خودش هم اطمینان کند (همان: ۶۹۳۹ / ۱۵).

صائب به‌ویژه از موتیف حضرت یوسف و آدم^(ع) برای بیان این صفت مذموم اخلاقی استفاده می‌کند. وی به مکر برادران یوسف، زنان مصر و شیطان اشاره می‌کند. از راه‌های پیشنهادی صائب برای دوری از خدعه‌ها، پناه‌بردن به گوشه‌گیری و انزواست (مانند ماندن حضرت یوسف در گوشه چاه و زندان) و ترک وطن و تحمل کردن رنج غربت است. صائب در جاهای مختلف با تعبیری مانند غم‌آباد وطن، صحرای پر چاه وطن، چاه وطن و... استفاده می‌کند و این نشان می‌دهد که صائب تا زمانی که در وطن بوده با این افراد درگیر بوده و از حضور آنان در عذاب بوده و آزادی خود را در ترک وطن می‌دانسته است:

یوسف این زخمی که داری از عزیزان وطن

مرهمش خاکستر شام غریبان می‌شود

(همان: ۲۷۱۵ / ۳)

تهمت و افترا از دیگر ناهنجاری‌های اخلاقی در جامعه عصر صائب است. صائب نیز از تیر سرزنشگران در امان نبوده؛ به‌گونه‌ای که به گفته خودش هر جا می‌رفته، خون تهمت از گوشه دامنش می‌چکیده است. صائب خود را اینگونه دلداری می‌دهد که وقتی دامن گل و دامان یوسف صدیق از خار افترا دور نیست، نباید غم به دل راه داد. بی‌گناه نباید از سخن ملامتگران باکی داشته باشد؛ زیرا خار تهمت حریف پرده عصمت نمی‌شود و زنگ خجالت از دامن پاکان زود زدوده می‌شود:

شود زنگ خجالت شسته زود از چهره پاکان

که بر دامان یوسف گردی از تهمت نمی‌ماند

(همان: ۳۱۷۱ / ۵)

تهمت‌زنندگان هم کاری از پیش نمی‌برند و صائب با نگاه نو به پدیده‌ها، چاک تهمت جامه یوسف را شهرپر پرواز بوی پیراهن یوسف به‌سوی کنعان می‌داند (همان: ۶۷۲۶ / ۵).

۱۰-۴ آمیختن موتیف‌ها با فرهنگ عامه

از نکات بسیار مهم در زمینه کارکردهای موتیف‌ها، آمیختن آنها با فرهنگ عامه است. اشعار صائب و دیگر شاعران سبک هندی آینه تمام‌قدی از بازتاب فرهنگ عامه و باورهای متعدد زمانه است. شاعری که در قهوه‌خانه می‌نشست و شعرش را برای طبقات مختلف می‌خواند، «طبیعی است که در سرودن اشعار، ذوق و سلیقه و پسند خریداران سخن خود را در نظر داشت و از فرهنگ آنها مایه می‌گرفت و به زبان آنها می‌سرود» (محمدامین ریاحی، به نقل از دریاگشت، ۱۳۷۱: ۶۵). صائب نیز به زبان مردم زمانه خویش سخن می‌گفت و از اصطلاحات و تمثیلات مردم کوچه‌بازار در شعر خویش بسیار استفاده کرده است؛ شعر وی تجلی وضع و روزگار اوست. بیشترین مخاطب شعر این دوره، توده مردم هستند؛ بنابراین یکی از رگه‌های اصلی فکری و تصویرپردازی‌ها در شعر صائب (به‌ویژه در موتیف‌ها) همین توجه به فرهنگ عامه و اعتقادات خرافی آنان، کاربرد عناصر مربوط به زندگی مردم و باورهای آنان (اعتقاد به وجود اکسیر، بودن گنج در ویرانه، جایگاه سیمرغ و عنقا در کوه قاف، تیرگی بخت، نیل چشم زخم، نعل در آتش گذاشتن، تبدیل سنگ به لعل، ناف کسی را با خوشی یا بدی بریدن و...) و آمیختن آن با موتیف‌های انبیاست؛ برای مثال شورچشمی و راه‌های مقابله با آن از مقوله فرهنگ عامه است که در شعر صائب انعکاس بسیاری دارد (پیشتر در مبحث رذایل اخلاقی به آن پرداخته شد).

برپایه باور گذشتگان، می‌توان با سحر و افسون، پری را در شیشه تسخیر کرد. صائب با اشاره به این عقیده عامیانه و قصه حضرت سلیمان که دیوان و اجنه تحت تسلط و فرمان او بودند، شیشه پر از شراب را به شیشه‌ای تشبیه کرده است که پریان در آن اسیر شده‌اند:

ز سرکشی به سلیمان فرونیارد سر پراز پری چو شود از شراب شیشه ما
(صائب تبریزی، ۱۳۸۴: ۱۱/۶۵۷)

۱۱-۴ کارکردهای عرفانی

مفاهیم عرفانی از موضوعات مهمی است که در اشعار صائب جلوه‌گری دارد. صائب از موتیف‌های مختلف برای بیان دریافت‌های عرفانی خود از جمله تهذیب نفس، تصفیه و تحلیه روح، خودسازی، ترک امیال و آرزوها، تجرد، طلب، خاموشی، فقر و درویشی، رضا و تسلیم و... استفاده کرده است.

وحدت و اتحاد بین اجزای عالم از مفاهیم مهمی است که صائب در جاهای مختلف به آن می‌پردازد. وی می‌گوید زمانی که با نور اتحاد به پدیده‌ها بنگریم، طبیعت چیزهایی جدا از هم نیستند و همه موجودات با هم در ارتباط‌اند و چشمی که از نور وحدت روشنی یافته باشد، هر سرزمینی را وادی ایمن می‌بیند:

تا به چشم نور وحدت سرمه بینش کشید هر کف خاکی بود چون وادی ایمن مرا
(همان: ۱۶۷/۲)

موضوع ترک تعلقات یکی از مضامین پرکاربرد در اشعار صائب است که در موتیف‌های مختلف به آن اشاره شده است. اسباب و عللی که باعث وابستگی انسان به زندگی دنیوی می‌شوند، هرچند کوچک، مانع سیر و سلوک می‌شوند و انسان را از طی مراحل بازمی‌دارند. تعلقات مانند خارزار (همان: ۵۸۵۷/۴) هستند که باید دامن خود را از آنها کشید تا بتوان به سلامت از میان آنها عبور کرد. برای رسیدن به وادی ایمن باید نعلین تعلقات و

وابستگی‌ها را از خود دور کرد (همان: ۸ / ۲۱۳۵).

تهذیب نفس از مباحث مهم اخلاق و عرفان است که صائب نیز به آن توجه ویژه‌ای دارد. صائب در موتیف‌های مختلف به این امر پرداخته است که اگر کسی بتواند عنان نفس سرکش را بگیرد و آن را رام کند می‌تواند مانند عیسی مسیح سوار بر توسن افلاک شود (همان: ۹ / ۳۸۷۲). صائب در تمثیلی دیگر می‌گوید نفس انسان مانند فرعون است؛ اگر می‌خواهی مانند موسی^(ع) صاحب معجزه شوی، باید نفس را تحت کنترل خود درآوری:

گلوی نفس چون فرعون را محکم به دست آور

چو موسی ازدها را گر عصای خویش می‌خواهی

(همان: ۴ / ۶۸۰۱)

«وقت» از اصطلاحات عرفانی است که نوعی بی‌زمانی و رهاشدن از زمان و مکان است. در ادبیات ما به آن توجه ویژه‌ای شده است و از آن به «دم» هم تعبیر می‌شود که باید آن را غنیمت شمرد و هر «آن» اقتضائات خود را دارد. از نظر صائب، «وقت» مانند یوسف مصری است که باید گرامی داشته شود. صائب نقد وقت خود را آسان از دست نمی‌دهد و آن را به دو عالم هم نمی‌فروشد؛ زیرا هدر دادن اوقات عزیز مانند این است که یوسف گران‌بها را با سیم قلب مبادله کنید (همان: ۱۶ / ۵۵۸).

وادی طلب نخستین مرحله و منزل است که سالک سفر خود را از آنجا آغاز می‌کند. تا شوق و کششی در وجود طالب ایجاد نشود که او را به جست‌وجو وادارد، سفر الی‌الله هم شکل نمی‌گیرد. کشش و کوشش طالب و مطلوب هم یکی از مسائل مهم عرفانی است که صائب در ابیات خویش به آن پرداخته است. وی معتقد است این تلاش دوجانبه است که هم پیراهن یوسف شوق رسیدن (همان: ۹ / ۳۲۹۷) به یعقوب را دارد و هم اگر طلب و جذبۀ یعقوب نباشد، بوی پیراهن به کنعان نمی‌آید:

جذبۀ شوق اگر از جانب کنعان نرسد بوی پیراهن یوسف به گریبان نرسد

(همان: ۱ / ۳۴۲۲)

۵- نتیجه‌گیری

یک دسته از موتیف‌های پرکاربرد در اشعار صائب، موتیف پیامبران است. صائب به دلایل مختلفی توجه خاصی به این موضوع نشان داده است: روحیۀ مذهبی، فضای مذهبی حاکم بر جامعه؛ قابلیت فراوان این موتیف‌ها در آفرینش مضامین و مفاهیم و تصاویر منظور شاعر. در موتیف‌های تلمیحی، نگاه شاعر نگاه تلمیحی صرف نیست و افزون‌بر کارکردهای کلی مانند داستان‌پردازی، القای معنا، هدایت‌گری، کارکردهای خاصی نیز دارند. او از این موتیف‌ها برای بیان افکار و اندیشه‌ها و رسیدن به مضامین جدید و معانی بیگانه و آفریدن دنیای مدنظر خویش بهره می‌برد. افزون‌بر مضمون‌تراشی، قسمتی از معانی بکر و متناقض اشعار صائب، حاصل نگرش عاطفی و احساسی، دیدگاه‌های خلاقانۀ وی به عناصر مرتبط به زندگی انبیاست.

از نتایج مهم بررسی کارکردهای اخلاقی و اجتماعی موتیف‌های انبیا در شعر صائب، کشف و دریافت

بسیاری از ارزش‌ها و ضدارزش‌های اجتماع عصر صائب است؛ به‌ویژه در موتیف حضرت سلیمان به شیوه حکومت حاکمان و رابطه آنها با رعیت اشاره کرده است.

مفاهیم عرفانی از موضوعات مهمی است که در اشعار صائب جلوه‌گری دارد. صائب از موتیف‌های مختلف انبیا برای بیان دریافت‌های عرفانی خویش مانند تهذیب نفس، خودسازی، ترک امیال، تجرد، طلب، خاموشی، رضا و... استفاده کرده است.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای موتیف‌های انبیا، در مقایسه‌هایی است که صائب انجام داده است؛ صائب در عصر خود گویی کسی را در شأن و مرتبه‌ای نمی‌بیند که بخواهد خود را با آنها هم‌تراز بداند؛ بنابراین به الگوهای روی می‌آورد که جزو برترین‌های مخلوقات هستند. صائب خود، شعرش و معشوقش را بالاتر از انبیا توصیف می‌کند و نتیجه این مقایسه‌ها، تخفیف جایگاه انبیا در شعر اوست.

صائب در موتیف‌های انبیا افزون‌بر تلمیح به قصص قرآنی و کتاب‌ها و نظریات گذشتگان، خود به دریافت‌های جدیدی در این زمینه رسیده است که حاصل ژرف‌نگری‌ها و تلاش‌ها و آفرینش‌های هنری اوست. صائب بسیار، موتیف‌های انبیا را با فرهنگ عامه و باورها و اعتقادات آنها درهم آمیخته و تصاویر دلنشین و بدیعی آفریده است؛ گاهی نیز برای تأکید سخن و تأیید نظریاتش از چند موتیف، هم‌زمان در یک بیت بهره می‌برد.

یکی از زیباترین کارکردهای موتیف انبیا در شعر صائب مربوط به حسن‌تعلیل‌های اوست که با بیان دلایل هنری برای بسیاری از عناصر زندگی رسولان الهی، مخاطب را با خود همراه می‌کند تا از زوایای مختلف به پدیده‌ها بنگرد.

پی‌نوشت

۱. در ارجاع ابیات از دیوان شش جلدی صائب تبریزی به کوشش محمد قهرمان استفاده شده است. عدد سمت راست شماره بیت در غزل و عدد سمت چپ شماره غزل در دیوان است. برای مثال:
از نقش پای ما سخنی چند چون قلم/ مانده است یادگار به هر جا گذشته‌ایم ۵۸۵۸/۹. نهمین بیت از غزل پنج هزار و هشتصد و پنجاه و هشت.

۲. مشخصه‌ای برجسته مانند نوعی واقعه، شگرد، بازبرد (ارجاع) یا کلیشه که بارها در آثار ادبی تکرار می‌شود (آبرامز، ۱۳۸۴: ۲۱۰). برپایه این تعریف موتیف می‌تواند یک واقعه، شگرد (تکنیک)، ارجاع (تلمیح) و کلیشه (سنت ادبی) باشد و ویژگی اصلی و بارز آن برجسته و مشخص بودن و تکرار شونده‌گی است. در تعریف موتیف در کتاب کادن آمده است: «هریک از فکرها و ایده‌های غالب در اثر ادبی؛ بخشی از مضمون اصلی که ممکن است شامل یک شخصیت یا یک تصویر مکرر یا یک الگوی زبانی باشد» (کادن، ۱۳۸۰: ۲۴۹).

درباره موتیف‌ها و پیشینه لغوی و اصطلاحی آن رک. گری، ۱۳۸۲: ۲۰۷؛ داد، ۱۳۸۰: ۵۰؛ میرصادقی و میرصادقی، ۱۳۷۷: ۴۷؛ سبزیان و کزازی، ۱۳۸۸: ۳۳۴.

۳. بسامد موتیف‌های تلمیحی انبیا در غزلیات صائب تبریزی؛ آدم: ۸۱ عدد، ابراهیم: ۴۱، اسماعیل: ۲، ایوب: ۹، خضر: ۶۲۵، داوود: ۳۷، سلیمان: ۳۷۷، صالح: ۲، عیسی: ۴۷۷، محمد: ۱، موسی: ۷۴، نوح: ۵۹، یعقوب: ۱۴۵، یوسف: ۹۳۷، یونس: ۱؛ درود خداوند بر همه آنها.

منابع

۱. آبرامز، ام. اچ (۱۳۸۴). فرهنگ توصیفی اصطلاحات ادبی، ترجمه سعید سبزیان مرادآبادی، تهران: رهنما.
۲. آلن، گراهام (۱۳۸۵). بینامتنیت، ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز، ویراست دوم.
۳. پارسانسب، محمد (۱۳۸۸). «بن‌مایه: تعاریف، گونه‌ها، کارکردها و...»، فصلنامه نقد ادبی، سال اول، شماره ۵، ۴۰-۷.
۴. داد، سیما (۱۳۸۰). فرهنگ اصطلاحات ادبی، ویرایش دوم، تهران: مروارید، چاپ چهارم.
۵. دریاگشت، محمدرسول (۱۳۷۱). صائب و سبک هندی در گستره تحقیقات ادبی، تصحیح منصور جهانگیر توکلی، تهران: قطره.
۶. رضایی، عربعلی (۱۳۸۲). واژگان توصیفی ادبیات: انگلیسی - فارسی، تهران: فرهنگ معاصر.
۷. سبزیان، سعید؛ کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۸). فرهنگ نظریه و نقد ادبی، تهران: مروارید.
۸. شریف‌پور، عنایت‌الله؛ جعفرزاده، مریم (۱۳۸۷). «سیمای پیامبران در شعر صائب تبریزی»، پژوهش‌های اسلامی، سال دوم، شماره ۴، ۷۷-۹۸.
۹. شفیع‌کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۰). با چراغ و آینه در جستجوی ریشه‌های تحول شعر معاصر ایران، تهران: سخن.
۱۰. شهری، مهرآفاق (۱۳۸۶). سیمای پیامبران در اشعار صائب، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند.
۱۱. صائب تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴). دیوان صائب تبریزی، به اهتمام جهانگیر منصور، تهران: نگاه.
۱۲. _____ (۱۳۸۴). دیوان صائب تبریزی، به کوشش محمد قهرمان، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۳. صرفی، محمدرضا؛ مدبری، محمود؛ علی‌نژاد، ملیحه (۱۳۹۶). «تحلیل و بررسی انواع موتیف و کارکردهای آن در آثار بلقیس سلیمانی»، نشریه ادب و زبان دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر کرمان، سال ۲۰، شماره ۴۱، ۲۲۵-۲۴۴.
۱۴. فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۵). نقد ادبی در سبک هندی، تهران: سخن، ویراست دوم.
۱۵. فلکی، محمود (۱۳۸۲). روایت داستان (تئوری‌های پایه‌ی داستان‌نویسی)، تهران: بازتاب‌نگار.
۱۶. کادن، جی. ای (۱۳۸۰). فرهنگ ادبیات و نقد، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: شادگان.
۱۷. گری، مارتین (۱۳۸۲). فرهنگ اصطلاحات ادبی در زبان انگلیسی، ترجمه منصوره شریف‌زاده، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
۱۸. مقیمی، سیده محبوبه (۱۳۸۶). داستان پیامبران در دیوان صائب تبریزی (جلد اول و دوم)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه قم.
۱۹. میرصادقی، جمال؛ میرصادقی، میمنت (۱۳۷۷). واژه‌نامه هنر داستان‌نویسی، تهران: کتاب مهناز.
۲۰. یوسفی، روح‌اله (۱۳۹۰). فرهنگ موتیف‌های تلمیحی قرآنی در غزلیات مولوی، سعدی و حافظ، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه ایلام.